

نقش و نمذ خراسان شمالی

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۵/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۲)

اعظم مهاجری^۱

چکیده

نمد و محصولات متنوع آن از جمله صنایع دستی است که در اغلب مناطق روستایی تولید و عرضه می‌شود. نمد نسج نابافته‌ای است که بر اثر فشار، رطوبت و حرارت به دست می‌آید و ساخت آن، بر مبنای ویژگی پشم (در هم پیچیدن الیاف با وارد کردن رطوبت و فشار) است. در استان خراسان شمالی، نمد یکی از صنایع دستی زیبایی به شمار می‌رود که بیشتر در میان ترکمن‌های ساکن در مناطق راز و جرگلان، مانه و سلمقان رایج است. نمد ترکمنی که به آن کچه گفته می‌شود، برای پوشاندن کف اتاق‌ها، ساخت آلاچیق، پوشش اسب و رویه زین مورد استفاده قرار می‌گیرد. مراحل نمدمالی نیز شامل تهیه پشم، تهیه قالب، رنگرزی و نقش‌زنی است. در خراسان شمالی، نوع دیگری از نمد را نیز کردها تولید می‌کنند که نمد کردی خوانده می‌شود. یکی از کاربردهای این نوع نمد، علاوه بر زیرانداز، لباسی است که برای چوپانان درست می‌کنند و آن را خلیک می‌نامند. نقوش به کار رفته در نمد که الهام گرفته از طبیعت و اقتضائات زیست اقوام است، در صنایع دستی به شکل‌های مختلف جلوه‌گر می‌شود. در این مقاله، علاوه بر توصیف دو نوع نمد ترکمنی و کردی و بررسی نقوش مختلف آنها، پیشنهادهایی برای احیای این صنعت بومی ارائه شده است. جمع‌آوری این اطلاعات به صورت توصیفی - تحلیلی، از طریق مشاهده، مصاحبه و همچنین استفاده از روش‌های اسنادی، کتابخانه‌ای بوده است.

کلیدواژه‌ها: هنرهای سنتی، صنایع دستی، خراسان شمالی، نمد، نمدمالی.

---

۱. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام.

۸۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

مقدمه

صنایع و هنرهای سنتی که روایتگر صنعت و هنرنیایکان و بیانگر هنر و ذوق مردم هر کشوردند، گوشه‌ای از هویت تاریخی و فرهنگی آنان را بیان می‌کنند. از این رو، از صنایع دستی هر قوم یا ملت، به عنوان سفیران فرهنگی آنان یاد می‌شود. استان خراسان شمالی با طبیعت زیبا و پیشینه تاریخی و مذهبی خود، یکی از مراکز کهن تمدن ایران است، ضمن اینکه ترکیب قومیت‌های این استان در کشور کم‌نظیر است و به همین دلیل، تنوع، صنایع دستی این استان نیز از گوناگونی منحصر به فردی برخوردار است که موجب شده است استان خراسان شمالی، به جزیره صنایع دستی ایران شهرت یابد. صنایع دستی اقوام خراسان شمالی از تنوع و غنای زیادی برخوردار است. وجود مراتع سرسبز و بکر، انواع حیوانات وحشی، کوهی و... باعث شده است که هنرمندان این استان با الهام گرفتن از طبیعت، به روایت زندگی و خاطرات خود در این نقوش بپردازند.

یکی از هنرهای سنتی استان خراسان شمالی، نمدمالی است که قدمتی هزاران ساله دارد و از زمان‌های دور، در زندگی کوچ‌نشینی و نیمه‌کوچ‌نشینی مردم این استان نقش مهمی داشته است. در این مقاله سعی شده است تا به بررسی این هنر زیبا و به‌خصوص نقش‌های به کار رفته در آن پرداخته شود زیرا نمدهای ایران در هر منطقه از این سرزمین، رازی سر به مهر دارند که با شکل‌های تجربیدی و نمادین، همچنین رنگ‌های برگرفته از طبیعت، بخشی از فرهنگ هنرهای عامیانه ما را تشکیل می‌دهند، فرهنگی که سرشار از زیبایی، رمز و راز، عشق و به یک معنا، ملامال از زندگی است. نقش‌های به کار رفته در نمدها، در خراسان شمالی به دلیل تنوع قومیت‌ها و فرهنگ‌ها، همچنین هم‌نشینی این اقوام در کنار یکدیگر از ویژگی خاصی برخوردارند؛ در بسیاری از این نقوش، درون‌مایه و تکنیک‌ها از قومی به قوم دیگر راه یافته است؛ به گونه‌ای که می‌توان مجموعه هنرهای سنتی و صنایع دستی خراسان شمالی را چشم‌اندازی بدیع از تکامل اندیشه‌ها دانست.

نقش و نمد خراسان شمالی ❖ ۸۳

اما با توجه به ویژگی‌ها و موارد یاد شده، این هنر نه تنها در خراسان شمالی بلکه در سراسر ایران رو به نابودی است و به همین دلیل، در پژوهش حاضر علاوه بر نقوش نمد و طرز تهیه آن سعی شده است که به موانع و مشکلات نمدمالان این استان و همچنین این هنر زیبای سنتی پرداخته شود.

در این میان، سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران، برنامه‌های ویژه‌ای دارد که یکی از آنها تهیه برنامه‌هایی است که با هدف حفظ و شناسایی آداب و رسوم و فرهنگ عامه اقوام مختلف ایران صورت می‌گیرد. این پژوهش به منظور پشتیبانی پژوهشی از چنین برنامه‌هایی انجام گرفته است.

در این پژوهش، به طور عمده از تحقیقات میدانی و بنا به ضرورت، برای آشنایی با پیشینه تاریخی این هنر و همچنین آشنایی با اقوام ساکن در استان و نحوه زندگی آنان از پژوهش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی بهره گرفته شده است. از آنجا که لازم بود نحوه تولید نمد از نزدیک مورد مشاهده قرار گیرد و با افرادی که به این حرفه اشتغال دارند، مصاحبه گردد، از تحقیقات میدانی بیشتر استفاده شده است. در برخی موارد نیز به پایگاه‌های اینترنتی برای تکمیل پژوهش مراجعه شده است.

تعریف صنایع دستی

به گروهی از فنون و صنایع که ذوق، مهارت، هنر و بینش سازندگان، در تولید آن نقش اساسی دارد و متکی بر تخصص‌های بومی و سنتی آنان است، صنایع دستی گفته می‌شود. ارزش و اعتبار صنایع دستی به دلیل انجام بخش عمده کار به دست هنرمند است چرا که به این ترتیب، در یک اثر هنری، شاهد تجلی ذوق و ابتکار، سلیقه و فکر هنرمند هستیم. علاوه بر این، تخصص‌های بومی و سنتی هر منطقه نیز در شکل‌گیری این هنر - صنعت نقش اساسی دارند. هنرمند سازنده علاوه بر مراحل فنی، با جنبه‌های تاریخی، فرهنگی و هنری کار نیز آشنایی دارد و از آن تبعیت می‌کند. همه عوامل یاد شده در کنار هم اثری را پدید می‌آورند که به طور کامل با مصنوعات ماشینی متفاوت است. مزیتی که تولید دست‌ساز بر تولید ماشینی دارد، این است که استادکار ممکن است، در حین ساخت و تولید، تغییراتی را برای بهتر شدن اثر ایجاد کند. به این ترتیب، عناصر غریزه، قریحه و

۸۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

الهام که در آفرینش هنری نقش به‌سزایی دارند، در کار مورد توجه قرار می‌گیرند. در حالی که تولیدات ماشینی، اشیایی با قیمت کمتر و سرعت بیشتری تولید می‌کنند که فاقد هویت، قریحه و ارزش هنری هستند، صنایع دستی، مجموعه‌ای از حرفه‌های متنوع تولیدی، با محتوا و غنای فرهنگی هستند که به میزان زیادی از محیط جغرافیایی، تاریخ و گذشته اقوام، اعتقادات، سنت‌ها، آیین‌ها، آداب و رسوم و همچنین نیروی خلاقه، ابتکار، ذوق و سلیقه هنرمندان نشئت گرفته‌اند. گرایش ذاتی انسان به زیبایی و از سوی دیگر، انگیزه تأمین معاش باعث شده است که صنایع دستی همواره به عنوان جزئی از زندگی و فرهنگ انسان‌ها مطرح باشد. (فناپی، ۱۳۷۸: ۳-۴)

تاریخچه نمد

به روایت داستان عامیانه‌ای که میان نمدمالان سمنان و مازندران مشهور است، پسر حضرت سلیمان، چوپانی بود که می‌خواست از پشم گوسفندش برای بافتن پارچه استفاده کند؛ پس از آنکه چندین بار از برآوردن این آرزو ناکام ماند، دست از کوشش برداشت و از روی ناامیدی، پشم را مشت کوبید و اشک اندوه بر آن ریخت؛ اشک‌ها به درون الیاف پشم راه یافت و آنها را به هم چسباند. آن گاه که پسر حضرت سلیمان دریافت از خیساندن و مالیدن پشم، پارچه‌ای برایش ساخته شده است، نخستین نمد «آفریده» شد و به این ترتیب، یاد او نیز به عنوان «رب النوع» نمدمالان در شمال ایران زنده ماند. افسانه آفرینش نمد گواه آن است که نمدمالی کهن‌ترین شیوه شناخته شده در بافت است و نمد را می‌توان از کهن‌ترین کفپوش‌های دستباف دانست». (گلاک و گلاک، ۱۳۵۵: ۱۷۵)

نخستین و کهن‌ترین نمونه باقی مانده از نمدهای آسیا را با طرح و نقشی شگفت‌انگیز، در کاوش‌های گورکان از شهرهای بسیار کهن منطقه پازیریک آلتایی، پژوهشگران روس یافتند که به صورت پوشش اسب تزئین شده بود و به ۴۰۰ تا ۵۰۰ سال پیش از میلاد تعلق داشت و قدمت ۲۵۰۰ ساله هنر دست انسان را نشان می‌داد. اندازه نمد یافت شده در این منطقه، که در عمق یخ‌ها مدفون شده بود، به ۶ متر و ۵۰ سانتی‌متر در ۴ متر و ۵۰ سانتی‌متر می‌رسید. ساخت نمد امروزه نیز در شمال چین

نقش و نمذ خراسان شمالی ❖ ۸۵

به طور گسترده متداول است. در یونان، در حدود ۴ تا ۵ سده پیش از میلاد، نمذ به مثابه جنس نوظهور و جدیدی توصیف می‌شود که از مردمان آسیایی یاد گرفته شده است. در یونان قدیم، ماهیگیران و افزازمندان کلاه‌هایی از جنس نمذ بر سر می‌گذاشتند. نمذ را به یونانی پیلوس^۱ می‌گویند. رومی‌ها نیز تکنیک تولید نمذ را از یونانی‌ها فراگرفتند. سربازان رومی، کلاه‌هایی نمذین بر سر می‌کردند که به نوعی، نماد آزادی تلقی می‌شد. وقتی برده‌ای آزاد می‌شد، سرش را می‌تراشیدند و اجازه می‌دادند که کلاه نمذین بر سر گذارد. از این دوران به بعد است که نمذ در اروپا نیز قدم به عرصه وجود می‌گذارد. در قرون وسطی، کارآموزان شمال اروپا برای آموختن صنعت کلاه‌دوزی به آلمان می‌رفتند. طی کاوش‌هایی در کشور سوئد، شنل، کلاه‌های نمذین و کف‌پوش‌هایی از جنس نمذ پیدا شده است. در نروژ نیز جوراب‌هایی نمذین با کف‌پوش‌هایی چرمی برای کفش تولید می‌کرده‌اند. در قرن ۱۸ با تکامل و رشد صنعت و گرم شدن خانه‌ها، نمذ تقریباً به فراموشی سپرده شد و طی جنگ دوم جهانی، در روستاها رنسانس عمومی را تجربه کرد. منبعی وجود ندارد که نشان‌دهنده تولید نمذ در میان ساکنان آفریقا و امریکا باشد. (وولف، ۱۳۷۲: ۲۰۰)

ابزار کار برای تولید نمذ

ابزار کار نمذمالی بسیار ساده و محدود است:

۱. قالب نمذ: قالب مخصوصی است از جنس حصیر و یا به ندرت گونی به ابعاد مورد نظر.
۲. پشم‌بر: وسیله‌ای برای زدن پشم که بیشتر به صورت نی است.
۳. قالب‌بند: طنابی است که بر سر آن چند تکه نمذ بسته شده و برای بستن قالب به دور آن می‌پیچند.
۴. کلک: چهار شاخ بلندی است که به وسیله آن پشم حلاجی شده را روی قالب می‌ریزند و پهن می‌کنند. به این وسیله چوبی که پنجه مانند است، پنجک نیز گفته می‌شود.

---

1. pilos

۸۶ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۵. تکثیر کمون: پشم حلاجی شده را روی تکثیر می‌ریزند تا خاک آن جدا شود.
۶. صابون مخصوص
۷. پشم حلاجی شده و در صورت نیاز رنگ‌آمیزی شده.

رنگ‌رزی مواد اولیه پشم به منظور ایجاد نقش در نمد

رنگ با چشم، دیده و با احساس درک می‌شود؛ عقل نیز احساس را دریافت و تجزیه و تحلیل می‌کند. رنگ‌ها در زندگی معنوی و عاطفی انسان‌ها نیز تأثیرات غیرقابل انکار دارند چنان که اغلب منظره‌ای با رنگ‌های متفاوت، تأثیرات مختلفی بر بیننده می‌گذارد. برای مثال، رنگ سبز به انسان حس زندگی می‌بخشد و هوای آفتابی با اشعه خورشید، انسان را شاد می‌کند اما برعکس، هوای بارانی و تاریک، منظره غم‌افزایی را تداعی می‌کند. به این ترتیب، می‌توان گفت که رنگ‌ها تأثیر زیادی بر روحیه انسان دارند.

رنگ را از جهات گوناگون می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

الف) از لحاظ شیمیایی بر دو گونه است: (۱) رنگ‌های معدنی (۲) رنگ‌های آلی
ب) از لحاظ سر منشاء بر دو نوع است: (۱) رنگ‌های طبیعی (۲) رنگ‌های شیمیایی (مصنوعی)

ج) از لحاظ اصلی و ترکیبی نیز به گونه‌های متعدد است؛ برای مثال

۱. رنگ‌های اصلی شامل: آبی، زرد، قرمز ۲. رنگ‌های ثانویه شامل: سبز، نارنجی، بنفش ۳. رنگ‌های درجه سوم شامل: زرد، نارنجی، قرمز، بنفش، بنفش آبی، آبی سبز و سبز زرد.

اما رنگ‌های مورد مصرف نمدها، به طور معمول، رنگ‌های اصلی؛ یعنی آبی، زرد و قرمز هستند و در کنار آنها از رنگ‌های طبیعی خود پشم نیز بهره کافی گرفته می‌شود؛ مانند رنگ سفید، سیاه و قهوه‌ای که رنگ پشم خود گوسفند است.

رنگ‌رزی بین نمدمالان بسیار ساده است. ابتدا آب را گرم می‌کنند و سپس موادی را که از آن رنگ استخراج می‌شود، درون آب داغ پاتیل می‌ریزند و آنگاه پشم را در محلول آب و رنگ فرو می‌برند و هر از گاهی محتویات پاتیل را هم می‌زنند تا رنگ به همه پشم نفوذ کند. بعد از آن، پشم را بیرون می‌آورند و شست‌وشو می‌دهند و خشک می‌کنند.

نقش و نماد خراسان شمالی ❖ ۸۷

مردمان هنرمند خراسان شمالی از دیرباز تا کنون، برای رنگ کردن پشم‌ها و نخ‌های مورد نیاز بافت قالی، گلیم و.... از رنگ‌های طبیعی استفاده می‌کردند. هنوز هم علاوه بر رنگ‌های شیمیایی رنگ‌های طبیعی را به کار می‌برند. ماده رنگی سرخ از ریشه‌های روناس گرفته می‌شود و بسته به مدت زمان جوشش، به صورت روشن یا تیره به دست می‌آید. ماده گیاهی سبز رنگ نیز از پوسته‌های سبز ریز شده گردو و مخلوط زاج سفید و علف به دست می‌آید همچنین برای تهیه ماده رنگی آبی، از گلبرگ بوته‌های وحشی ساریق تیکان^۱ و برای تهیه ماده گیاهی، زرد از گل‌هایی که به آن گل زرد گفته می‌شود، به همراه پوسته انار استفاده می‌کنند.

چگونگی ساخت نماد

هر قطعه نماد، به طور معمول، یک روزه ساخته می‌شود و نمدمالان اغلب به صورت دو نفره کار می‌کنند. صبح تا ظهر به حالجی پشم‌ها می‌گذرد و بعد از ظهر، کار اصلی آغاز می‌شود. (فناپی، ۱۳۷۸: ۲۴۰) ابتدا، پشم را می‌شویند و سپس، پشم‌های شسته را روی حصیری از جنس نی، خشک می‌کنند. بعد از خشک شدن با چوبی باریک مانند حالج‌ها ضربه می‌زنند تا الیاف از یکدیگر باز شود؛ سپس آن را با کمان حالجی می‌زنند تا الیاف پشم از یکدیگر جدا و حالجی شود. بعد از مرحله حالجی، پشم را به رنگ‌های دلخواه رنگ آمیزی می‌کنند (دایرةالمعارف فرهنگ ترکمن باایراق، ذیل نماد). سپس، یک قطعه کرباس را پهن می‌کنند و روی آن قطعه حصیری را که در اصطلاح قالب می‌نامند، می‌گسترانند. این حصیر مشخص‌کننده اندازه نماد است، پشم‌های رنگ شده را به صورت رشته‌هایی درمی‌آورند و به شکل نقوش گوناگون بر اساس ذهنیات خود شکل می‌دهند؛ شکل‌ها و نقوشی را که ملهم از طبیعت اطراف‌اند و نمدمالان همانند گنجینه‌ای از پیشینیان خود سینه به سینه به ارث برده‌اند، بر روی حصیر رسم می‌کنند و وقتی نقش‌بندی پایان یافت، پشم حالجی شده مخصوص متن را به قطر یک سانت روی نقوش می‌ریزند، سپس به اندازه مورد نیاز، روی پشم‌ها محلول نیم گرم آب و صابون می‌ریزند و آن را به همراه حصیر و کرباس زیرین آن لوله می‌کنند و با طنابی دورش را

1. sâriq tikân

۸۸ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

می‌بندند. به این ترتیب، کار طاقت‌فرسای مالیدن نمد آغاز می‌شود، در این مرحله، ضمن وارد کردن فشار، نمد لوله شده را از این سر به آن سر کارگاه می‌غلتانند و هر چند مرتبه، یک بار آن را باز می‌کنند و به آن محلول آب و صابون می‌افزایند تا الیاف بهتر در هم تنیده شوند. چون در ضمن مالیدن نمد، اطراف آن از حدود حصیر فراتر می‌رود، کناره‌ها را تا می‌زنند و روی نمد برمی‌گردانند و بار دیگر، نمد را با حصیر و کرباس لوله می‌کنند و عمل مالش را ادامه می‌دهند. (فنائی، پیشین)

برای ورز دادن و مالیدن نمد، پشم لوله شده را به جلو و عقب، روی زمین می‌غلطانند. این کار را با پا و گروهی از نمدمالان با ساعد دست و در حالت خمیده و افتاده روی لوله انجام می‌دهند. تمام مراحلی که برای نمدمالی طی می‌شود، در تحقیقات میدانی مشاهده شده است ولی به دلیل سندیت بخشیدن به پژوهش، از منابع معتبر استفاده می‌شود.

پیشینه هنر نمدمالی در استان خراسان شمالی

در خراسان شمالی، اقوام مختلف، فرهنگ، آداب و رسوم و صنایع دستی خاص خود را دارند و ابداع‌کننده و ادامه‌دهنده حیات بسیاری از صنایع دستی منطقه و کشور هستند. صنایع دستی گوناگونی که هر یک با حفظ طرح‌های اصیل و با الهام از طبیعت، همچنان در این منطقه از کشور رواج دارند.

یکی از این هنرهای سنتی، نمدمالی است که به دلیل عواملی نظیر سردسیر بودن منطقه، زندگی عشایری، کوچ‌نشینی و نگهداری گوسفندان از گذشته‌های دور به آن پرداخته می‌شده است؛ هر چند که امروزه به دلیل پیشرفت امکانات زندگی و یکجانشین شدن بیشتر عشایر، این هنر رونق گذشته خود را ندارد.

بنا بر گفته‌های علی عابدی، سرپرست معاونت صنایع دستی استان، امروزه نمدمالی بیشتر در میان ترکمن‌های ساکن در مناطق راز و جرگلان، همچنین شهرستان مانه و سَمَلقان رواج دارد و در سایر نقاط استان، بسیار کم به آن پرداخته می‌شود. برای مثال، در روستای طَبَر از توابع شهرستان جاجرم جز چند نفر از پیشکسوتان این هنر، دیگر کسی به نمدمالی نمی‌پردازد. آنان هم به صورت سفارشی و اگر کسی به آنها پیشنهاد

نقش و نماد خراسان شمالی ❖ ۸۹

دهد، نماد را تهیه می‌کنند و به آن به عنوان یک شغل یا ممر درآمد نمی‌پردازند. در خود شهر بجنورد نیز با درگذشت استاد علی‌اکبر جمی، از استادان این صنعت، دیگر کسی به این هنر زیبا نمی‌پردازد.

نماد ترکمنی

نماد ترکمنی از انواع مهم و معروف نماد ایرانی است و ترکمن‌ها به آن کچه^۱ می‌گویند. ترکمن‌ها، نمدمالی را کچه باسماق^۲ می‌خوانند و از آن استفاده‌های گوناگونی می‌کنند. نماد یادگاری از گذشته‌های دور است چنان که مردم ترکمن برای پوشاندن کف اتاق‌ها و یا در ساخت آلاچیق از آن به عنوان عایقی در برابر سرما استفاده می‌کردند. البته در جامعه امروزی ترکمن‌ها، جز برای پوشش اسب و رویه زین، نماد برای مصارف دیگری استفاده نمی‌شود و جز در تعدادی از روستاها، در شهرها نشانی از نماد در خانه‌های ترکمن وجود ندارد. امروزه بیشتر از قالی‌های زیبای ترکمنی برای پوشاندن کف اتاق‌ها استفاده می‌شود.

شیوه‌های نمدمالی در میان ترکمن‌ها، همانند سایر مناطق، از ادوار گذشته تا کنون تغییری نکرده است و شامل مراحل جور کردن پشم، تهیه قالب، رنگرزی و نقش‌زنی می‌شود. به طور معمول، نمدمالان فعالیت خود را از اوایل فروردین ماه آغاز می‌کنند و در اواخر مهر خاتمه می‌دهند. بهترین پشم در کار نمدمالی، پشم شش ماهه اول سال یا بهاره گوسفند است. برای تهیه زمینه نماد، بیشتر از رنگ‌های طبیعی پشم و برای نقوش، از پشم‌های رنگ شده استفاده می‌شود در کارگاه‌های خانگی نیز از قالب‌های حصیری که به آن «چیق» می‌گویند، استفاده می‌کنند.

قطع و اندازه تولیدات نماد استاندارد نیست و بستگی به درخواست متقاضی دارد. نماد ترکمنی به شکل منحنی است و برای اندازه‌گیری آن از وجب که در ترکمنی به آن قاریش^۳ می‌گویند، استفاده می‌کنند.

1. kačeh

2. kačeh bāsmāq

3. qārīš

اما آنچه ذکر آن در اینجا لازم به نظر می‌رسد، این است که طبق مشاهدات میدانی در منطقه ترکمن‌نشین راز و جرگلان، مانه و سملقان، نمدمالی برعهده زنان است، همان‌طور که به قالی‌بافی نیز به طور انحصاری، زنان اشتغال دارند. مرد ترکمن در این گستره - جز کمک در حصیر غلطانی - نقش دیگری ندارد و زنان پرتلاش ترکمن با دست‌ان هنرمند خود، نقش بر قالی و نمدمالی‌زندی، نقش‌هایی که در ذهن و یاد بیننده باقی می‌ماند.

نوع تولیدات نمدمالانه متفاوت است. از کچه یا همان نمدمال، برای فرش کردن کف آلاچیق و یورت، همچنین پوشاندن دیواره آلاچیق استفاده می‌شود. کچه‌های تیره نیز در فرش کردن و پوشاندن دیواره آلاچیق کاربرد دارند. نمدمال دور آلاچیق سه شکل است:

الف) دورلیق^۱ (ب) اوزوگ^۲ (ج) سرپک^۳

نوع دیگر کچه (نمدمال) را که برای نشستن کاربرد دارد، توشک^۴ می‌خوانند که البته امروزه کمتر تولید می‌شود. علاوه بر موارد یاد شده، نوع دیگری از نمدمال که بیشتر جنبه تزئینی دارد و در جهیزیه اغلب دختران ترکمن مانند قالی و قالیچه دیده می‌شود، نمدمالی است که آن را به صورت سجاده تهیه می‌کنند و «نمازلیق»^۵ خوانده می‌شود. از دیگر تولیدات نمدمال، جل‌اسب زیرین است که زیر زین قرار داده می‌شود، همچنین به انواع خورجین، پادری و پاپوش نمدمالی می‌توان اشاره کرد.

نمدمال کردی

نوع دیگر از نمدهای خراسان شمالی که امروزه کمتر به آن پرداخته می‌شود و بیشتر در شهرستان قوچان در خراسان رضوی رواج دارد، نمدمالی است که کردهای منطقه، تولید و از آن استفاده می‌کردند.

در واقع نمدمال کردی و ترکمنی از لحاظ نقش با هم ترکیب یا تلفیق شده‌اند و این به دلیل هم‌نشینی این اقوام در کنار یکدیگر بوده است. یکی از تولیدات نمدمال کردی علاوه

-
1. durliq
  2. uzug
  3. sarpak
  4. tušak
  5. namâzliq

نقش و نمذ خراسان شمالی ❖ ۹۱

بر زیرانداز، لباسی است که برای چوپانان تهیه می‌شده و از آنان در مقابل سرما محافظت می‌کرده است؛ به این لباس در زبان کردی «خلیک^۱ یا خلک^۲» می‌گویند. نوع دیگر از تولیدات نمذی، سرکش اسب است که شکلی خاص دارد و نوع دیگر آن که کوچک‌تر از سرکش است و زیر زینی نام دارد، زیر زین اسب قرار داده می‌شود. نوع دیگری نیز به نام کلاه نمذی رواج داشته که در حال حاضر، جز از روی تفنن و سرگرمی تولید نمی‌شود.

البته اقوام دیگر نیز به تولید نمذ در خراسان شمالی می‌پرداخته‌اند اما نکته مسلم این است که اکثر آنها از نقش‌های یکدیگر وام می‌گرفته‌اند و همه نمدها به یک صورت تولید و به طور عمده با نقش‌های یکسان تولید می‌شده‌اند. البته امروزه تعداد انگشت‌شماری به این حرفه اشتغال دارند که فقط هم به صورت سفارشی دست به تولید می‌زنند. در مصاحبه‌ها و مشاهده‌های صورت گرفته، دو نکته مهم به چشم می‌خورد، نخست اینکه دیگر کسی به این حرفه به عنوان یک شغل یا منبع درآمد نگاه نمی‌کند و دیگر اینکه، نقش‌های به کار رفته در نمدها در میان اقوام مشترک است؛ برای مثال، از نقش‌هایی که ترکمن‌ها بر روی نمذ می‌زنند، دیگر اقوام نیز استفاده می‌کنند.

نقوش به کار رفته در نمذ

همچنان که پیش از این گفته شد، نقوش به کار رفته در نمذ از گنجینه‌های نقوش سنتی که به طور ذهنی به نسل جدید رسیده، الهام گرفته می‌شود؛ در این منطقه شاید به تعداد انگشتان یک دست از چنین نقوشی باقی مانده باشد. این نقوش، الهام گرفته از زندگی اقوام و طبیعت اطراف آنان است. برای مثال، در نقش‌های نمذ ترکمنی جنگ میان حیوانات، تصویر درختان، شاخ قوچ و... به چشم می‌خورد که از دوران کهن تا کنون باقی مانده است. شاخ قوچ، نماد زمین و ابر نمادی از احساس آسمان است. کاربرد تصاویر هندسی، دومین ویژگی یا زینت نقوش نمذ است که در اکثر آنها به چشم می‌خورد. شکل‌های مارپیچ و خطوط هندسی در اشکال مختلف از ویژگی‌های مشترک نمدها در میان اقوام مختلف است.

1. xalik

2. xalak

۹۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

از نقش‌های عمده در میان ترکمن‌ها می‌توان به نقوشی اشاره کرد که زنان ترکمن با توجه به محیط اطراف خود آنها را خلق کرده‌اند. زنان با احساس و اندیشه خود مهم‌ترین و حیاتی‌ترین مسائل زندگی را به شکل نقش‌ها و طرح‌ها بیان می‌کردند. در این زمینه، آلاچیق (خانه) و در رأس همه، قوچ و شاخ آن به عنوان نماد شجاعت و همچنین پرندگان از مواردی بودند که ذهن زنان را به خود مشغول می‌داشت و باعث خلق آثار هنری آنان می‌شد:

۱. دوه گز^۱ (چشم شتر) ۲. قچ^۲ (قوچ) ۳. ساری چیبین^۳ (عقرب زرد) ۴. توینک^۴
 ۵. تیرانا (ماهی غضروفی) ۶. بُستان ۷. میچه^۵ ۸. تاریم ۹. سگز^۶.
 این نقوش از نقوش عمده در نمدهای قوم ترکمن هستند که در میان ایل یموت کاربرد دارند.

از دیگر نقوش رایج در میان سایر اقوام نیز می‌توان به نقوش زیر اشاره کرد:

۱. نقش سر عملی
۲. نقش سرانداز
۳. نقش چار آینه
۴. نقش کردی
۵. نقش تلفیقی
۶. نقش نیشابوری

این نقوش، در میان تعداد انگشت‌شماری از نمدمالانی که در خراسان شمالی باقی مانده‌اند، استفاده می‌شوند و هنرمندان، بدون نقشه یا راهنما، فقط طبق مشاهدات قبلی و آنچه در ذهن دارند، آنها را بر روی نمد اجرا می‌کنند. این بر خلاف تهیه قالی و قالیچه است که از روی نقشه و راهنما تهیه می‌شود. نقوش ماریچی که در اطراف نمد

-
1. dava goz
  2. qoç
  3. sâri çibin
  4. toynak
  5. meça
  6. sagez

نقش و نماد خراسان شمالی ❖ ۹۳

کشیده می‌شوند با شکل‌های هندسی که اغلب در وسط نماد قرار گرفته‌اند، طرح‌های اکثر نمدها را تشکیل می‌دهند.

کاربردهای نماد

کشف نماد و کاربرد آن طی هزاران سال، بیش از هر چیز گویای آن است که نماد برای جلوگیری از سرما و رطوبت، بویژه در برابر بادهای مداوم استپ‌های آسیای مرکزی به کار می‌رفته است. صرف نظر از چربی طبیعی پشم، به واسطه بوی آن، حیوانات مضر دور نگه داشته می‌شدند.

نماد برای جابه‌جایی یورت‌ها آن‌گونه که مارکوپولو گزارش می‌دهد، ضرورت داشت و وجود چربی در پشم (نماد) آب را غیر قابل نفوذ می‌کرد.

همان‌گونه که اشاره شد، یکی از خواص اصلی نماد، ضد سرما و ضد رطوبت بودن آن است که باعث می‌شود عشایر و چادرنشینان خراسان شمالی نیز آن را تولید و استفاده کنند تا مانند نوعی عایق در برابر سرما و رطوبت از آنان محافظت می‌کند.

لباس‌های چوپانان، پاپوش‌ها و کلاه‌های نمادی نیز به همین منظور تولید می‌شده‌اند تا از آنان در برابر آب و هوای سرد خراسان شمالی محافظت کنند. به هر حال، مسلم است که در زندگی مردم کوچ‌نشین و عشایر خراسان شمالی، نماد وسیله‌ای مفید و ضروری است که حمل نقل آسان، جابه‌جایی راحت و خاصیت ضد سرما و رطوبت آن در آب و هوای سرد و کوهستانی خراسان شمالی اهمیتی دوچندان به آن می‌بخشد.

جمع‌بندی

خراسان شمالی، قومیت‌های مختلفی را در خود جای داده است که هر یک از آنها، آداب و رسوم، فرهنگ، زبان و هنرهای دستی خاص خود را دارند اما به دلیل هم‌نشینی و در کنار هم بودن، بسیاری از آداب رسوم یکدیگر را آموخته‌اند و گاهی هم با یکدیگر ترکیب شده‌اند. در همین زمینه، یکی از یافته‌های پژوهش حاضر، مرتبط با نقش‌های به کار رفته در نماد است. امروزه نمی‌توان گفت نقوشی که بر روی نمدها انداخته می‌شود، به قوم خاصی تعلق دارد زیرا همه این نقش‌ها به مرور زمان و بر اثر

۹۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

همنشینی اقوام با یکدیگر تلفیق شده‌اند و نقش‌هایی تلفیقی را پدید آورده‌اند. البته هنوز هم به تعداد اندکی از نقش‌هایی که به قوم ترکمن تعلق دارد، برمی‌خوریم ولی در حال حاضر نمی‌توان گفت که نقشی خاص متعلق به قومی خاص وجود دارد بلکه نقش‌های به کار رفته در نمدهای امروزی، نقش‌هایی ترکیبی و تلفیقی هستند. در اینجاست که مشخص می‌شود عنوان گنجینه فرهنگ‌ها، برازنده خراسان شمالی است. همچنین از دیگر نتایج به دست آمده این است که این هنر زیبا و ساده، دیگر مانند گذشته رونق ندارد و جز در بخش‌های محدودی از این استان دیگر، کسی به آن نمی‌پردازد چنان‌که حتی ممکن است با درگذشت پیشکسوتان این رشته، این هنر زیبا نیز دفن شود. البته نپرداختن به این هنر، دلایل گوناگونی دارد که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- گرانی مواد اولیه به‌خصوص پشم لازم برای تهیه نمد
- قیمت پایین نمد (با توجه به سخت و طاقت‌فرسا بودن تهیه آن و همچنین بالا بودن قیمت مواد اولیه)
- نبود بازار تقاضا (بازار و میزان تقاضا از مؤثرترین عوامل زنده ماندن هنر و صنایع دستی محسوب می‌شود).
- تمایل نداشتن نسل جوان به ادامه این هنر
- حمایت نکردن سازمان عشایری و روستایی
- حمایت نکردن مادی و معنوی مسئولان مربوط از پیشکسوتان و هنرمندان این رشته
- نبود محلی برای عرضه و فروش این محصول
- نبود کارگاه‌هایی خاص برای تولید و آموزش این هنر
- نبود کنترل و نظارت بر قیمت مواد اولیه
- کم‌توجهی مسئولان و دست‌اندرکاران میراث فرهنگی به این هنر
- حضور کم‌رنگ این هنر در نمایشگاه‌های صنایع دستی و استقبال نکردن مسئولان از آن در عرصه نمایشگاه‌های داخلی و خارجی

نقش و نمود خراسان شمالی ❖ ۹۵

از آنجا که هنر نمدمالی در سطح کشور، از صنایع دستی کم رونق محسوب می شود و تعداد هنرمندان این رشته، به کمترین تعداد رسیده، وقت آن است که تمامی معاونت های صنایع دستی سراسر کشور که نمدمالی در استان آنها ریشه ای دیرینه دارد، تدبیری برای این هنر دیرینه بیندیشند.

نمدمالی حرفه ای سنگین است که در بسیاری از نقاط کشور نظیر، خراسان شمالی، سمنان، کرمانشاه، چهارمحال بختیاری، ایلام، گلستان، و... کم و بیش به آن می پردازند اما نکته مسلم این است که این هنر در صورت هرگونه بی توجهی رو به زوال و نابودی خواهد رفت. ارائه راهکارهای مناسب و چاره اندیشی از سوی مسئولان شاید بتواند به احیای این هنر تا حدی کمک کند:

برای مثال، می توان به این موارد اشاره کرد:

- تولید محصولات متناسب با نیازهای امروز مردم
  - تنوع در تولیدات نمدی، یعنی علاوه بر تولیدات سنتی از قبیل زیرانداز و... به تولید محصولات نمدی جدید نیز پرداخته شود. برای مثال، پادری های در اندازه های کوچک تابلوهای نمدی، سربند و جوراب های زیبا
  - استفاده از رنگ های شاد و طرح ها و نقوش متنوع
  - آموزش این هنر به نسل جوان
  - حمایت بیشتر تعاونی های روستایی و عشایری از این رشته
  - تشویق و حمایت مادی و معنوی از هنرمندان این رشته
  - ایجاد بازار در دسترس برای تهیه مواد اولیه
  - ایجاد بازار فروش برای این محصولات
- همچنین یکی از مهم ترین راهکارها برای زنده نگهداشتن هنر نمدمالی، آشنایی مردم با این هنر زیبا و شناساندن آن به نسل جوان است. در این میان، صداوسیما جمهوری اسلامی ایران و بویژه صداوسیما مراکز استان ها می توانند با اقداماتی که به برخی از آنها اشاره می شود، در این زمینه نقش مهمی ایفا کنند:

۹۶ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- تهیه مستندهای تلویزیونی از روند خلق این هنر باستانی
- ساخت گزارش‌های خبری در خصوص مشکلات نمدمالان و نمدمالی در استان
- تهیه و تولید برنامه‌هایی با حضور کارشناسان که این هنر زیبا را به نحو احسن معرفی کنند.
- تهیه برنامه‌های آموزشی که در آنها این هنر به نسل جوان و مشتاق به آن آموزش داده شود.
- دعوت از پیشکسوتان این رشته در برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی که در این خصوص تهیه شده است.
- معرفی مناطقی که این هنر در آنجا رواج دارد.
- در پایان، لازم است یادآوری شود که احیای صنایع دستی، احیای هویت ایران است و در این میان، نمد به عنوان یکی از صنایع کهن و اصیل ایرانی در شرایطی است که اگر چاره‌ای برای آن نیندیشیم، ممکن است هنری با قدمت هزاران ساله را به فراموشی و نابودی بسپاریم.

منابع

- فنایی، زهرا (۱۳۷۸). **سیری در صنایع دستی ایران**. نجف‌آباد: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- گلاک، جی؛ گلاک، سومی هیرا موتو (۱۳۵۵). **سیری در صنایع دستی ایران**. ترجمه حمید عنایت، تهران: انتشارات بانک ملی ایران.
- وولف، هانس. ای (۱۳۷۲). **صنایع دستی کهن ایران**. ترجمه سیروس ابراهیم‌زاده، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

تارنمای مجازی

- سمینار دایرةالمعارف فرهنگ ترکمن بایراق (تاریخ بازیابی ۹۸/۳/۲):

www.bayragh.ir